

Konrad Sutarski

Katyń

– világot felháborító szovjet bűntény –

A Szovjetunió Kommunista Pártjának legfelső vezetése által a II. világháború elején hozott döntés értelmében lemészárolták szinte az összes olyan lengyel katonatisztet, akit az 1939 szeptemberében Lengyelország ellen intézett közös német–szovjet támadás után a Szovjetunióba internáltak. Az 1940 tavaszán meggyilkolt mintegy huszonnégyezer személy – hivatásos és tartalékos táborno­kok, tiszt­ek egyaránt – a lengyel értelmiség krémjét alkották: egyetemi tanárok, orvosok, mérnökök, közgazdászok, tudósok és művészek voltak köztük.

A döntés 1940. március 5-én született meg az NKVD (Belügyi Népbiztosság) főnöke, Berija által aláírt javaslat alapján, amelyet jóváhagyólag aláírt Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan is.

Tadeusz A. Kisielewski, az egyik legújabb *Katyń, zbrodnia i kłamstwo* /Katyń, bűntény és hazugság/ (Poznań, 2008) című monográfia szerzője a következőket írja könyve előszavában:

„Európa még mindig nem heverte ki az 1995 júliusában végrehajtott szrebrenyicai mészárlás okozta sokkot. A szerb katonák akkor... mintegy nyolcezer muzulmán hitű bosnyákokat öltek meg...

A szrebrenyicai mészárlás volt a legnagyobb háborús bűntény az 1945 utáni Európában ... Az elkövetők (most)... a hágai Nemzetközi Bíróság előtt állnak...

A katyíni mészárlás elkövetői sosem álltak semmiféle bíróság előtt, az az Orosz Föderáció pedig, amely önként vállalt örököse annak a szovjet államnak, amelynek legfelső vezetése gyilkoltatott le közel huszonnégyezer lengyel állampolgárt, s ötven év elteltével be is ismerte ... a bűntény elkövetését, ez az Orosz Föderáció nem hajlandó felelősséget vállalni a bűntény következményeire.”

A lengyel nép nem fogadja el, hogy a katyíni bűntényt Oroszország eltusolja, ahogyan szembe­helyezkedett a Szovjetunió elhallgatási kísérleteivel is. Oroszország Katonai Főügyészsége és az orosz bíróságok ezt a bűntényt (az utóbbi években többször is) elévült eseményként kezelték, pedig az emberiség elleni bűntettek még az elkövetők halálával sem évülnek el. Itt ugyanis magának a gonosztettnek a megbélyegzéséről van szó. Erre való tekintettel Lengyelországban április 13-át (azt a napot, amelyen elindult az első fogolyszállítmány a katyíni halálba vezető úton) a lengyel parlament 2007-ben A Katyíni Bűntény Áldozatainak Emléknapjává nevezte ki, a meggyilkolt tiszt­ek családjai

pedig a strasbourgi székhelyű Európai Emberjogi Bírósághoz fordultak 2008-ban, panaszt emelve az Orosz Föderáció ellen, amiért az „*abbahagyta... a sztálinista rendszer által elkövetett... bűntény körülményeinek tisztázását.*” A panasz benyújtását a lengyel állampolgári jogok biztosa is támogatta.

*

Ötészendős voltam, amikor a hitlerista csapatok megtámadták Lengyelországot. Állami hivatalnok édesapám a Nagylengyelországi Lovas Tüzérek hetedik ezredének volt tartalékos hadnagya, így hát őt is mozgósították, és szeptember 1-jén ezredével együtt harcba indult az országra támadó németek ellen. Édesanyám és én poznańi lakásunkban maradtunk.

A lengyel csapatok hátrálni kényszerültek a korszerűen felfegyverzett, erős ellenfél nyomására, ám eközben védekeztek, mi több, ellentámadásokat is indítottak, mint például a háború legnagyobb ütközetében, amelyre Varsótól mintegy nyolcvan-száz kilométernyire, a Bzura folyónál került sor. A német harapófogó egyre szorosabbra zárult, de az ország fele még szabad volt. Akkor még huszonöt harc képes hadosztály tartózkodott ott, vagyis többé-kevésbé a lengyel haderő fele. Eközben a németek elvesztettek (későbbi adatok szerint) mintegy kilencven-ezer halottat, hatvanezer sebesültet, valamint több száz harckocsit, repülőgépet és egyéb fegyverzetet. A további lengyel védekezés esélyei csak akkor szűntek meg, amikor – a német katonai támadást követő 17. napon – szovjet csapatok is lengyel földre léptek. Lengyelország ennek ellenére sem kapitulált. A legfelső államvezetés tagjai sem a németeknek, sem a szovjeteknek nem adták meg magukat, hanem átlépték a román határt, s még szeptemberben (IX. 30-án) megalakították Franciaországban a lengyel emigrációs kormányt. Ugyanígy a lengyel hadsereg egy része – azok, akiknek Rydz-Śmigły főparancsnok utasítását követve sikerült – egyenruhában, fegyverrel a kézben átlépték a magyar, a román vagy a litván, illetve a lett határt, s onnan próbáltak átjutni tovább, nyugatra, ahol még ugyanez év őszén megalakult a lengyel emigráns hadsereg. A katonasággal együtt tömegesen menekültek az országból civilek is – csak Magyarországra összesen több mint százezren. Ettől függetlenül német fogságba jutott mintegy 300 ezer közkatona és tiszt, szovjet fogságba 180 ezer, további 50 ezret pedig már a hadi cselekmények végeztével fogdostak össze.

Lengyelországot az agresszorok két, majdnem egyenlő részre osztották fel. „*Jogi*” alapot mindehhez a Németország és a Szovjetunió között közvetlenül a német támadás megindítása előtt, 1939. VIII. 23-án kötött „*megnemtámadási szerződés*” nyújtott. Ez a „*Molotov–Ribbentrop-paktumnak*” is nevezett szerződés titkos záradékot tartalmazott, amely kijelölte a német és a szovjet befolyási övezeteket arra az esetre, ha Lengyelország „*területi-politikai átalakítás*” alá esne. A szerződés értelmében a Szovjetunió a megszerzett keleti területeket az ukrán és a litvánianak szovjet köztársaságokhoz csatolta, a vilnai körzet pedig annak a Litvániának jutott, amely 1940 júniusában ugyancsak szovjet tagköztársaság lett. A németek az általuk megszerzett északnyugati területeket – köztük szülővárosomat, Poznańt is – közvetlenül a Német Birodalomhoz csatolták, a megmaradt része-

ken viszont (Varsó és Krakkó is ide tartozott) létrehozták az ugyancsak általuk irányított, de lengyeleknek fenntartott ún. Főköormányzóságot. Az elnémetesítési akció keretében lengyel családok ezreit telepítették át a Birodalomhoz csatolt helységekből keletre, a Főköormányzóságba.

1939 decemberében, egy késő esti órán Wehrmacht-katonák zörgettek, minden előzetes bejelentés nélkül, szépen berendezett négy és fél szobás lakásunk ajtaján, s fél órát adtak arra, hogy összecsomagoljunk és elhagyjuk otthonunkat. Csak annyi holmit vihettünk magunkkal, amennyit puszta kézzel elbírtunk. Anyám nehéz bőröndöket cipelt, én kedvenc mackómat és labdámat választottam. Teherautó vitt minket egy, a vasútállomás melletti nagy csarnokba, ahol már rengeteg, lakásából, otthonából ugyanúgy elzavart ember tolongott. Feküdni, aludni földre terített szalmán lehetett, egymás hegyén-hátán, összepréselődve. Mindenki azzal takarózott, amit magával hozott. Fűtés nem volt. Két vagy három napig tartottak minket a csarnokban. Aztán vonatra pakoltak mindannyiunkat – szerencsére személyvonatra, még ha szűken voltunk is –, és utaztunk összezsúfolódva végig a Birodalomhoz csatolt Nagylengyelországon és az egész Főköormányzóságon keresztül, míg végre eljutottunk a Przemysl közelében fekvő Jarosławba, a Szovjetunió és a Főköormányzóság új határa előtti utolsó városba. Ott leszállítottak bennünket a vonatról, s mindenki mehetett, amerre látott. Mi ketten, édesanyámmal egy Częstochowa melletti faluba indultunk (nem messze a Jasna Górán lévő pálos kolostortól), mert ott lakott anyám nővére, aki ráadásul a keresztanyám volt, s egy, már a háború előtt is létező elemi iskolában tanított.

1939/1940 fordulóján nagyon kemény tél volt, annyi hó esett, hogy a lakóházból a gazdasági épületekhez, a kúthoz és az árnyékszékhez vezető, hóba vajt alagutak két oldalán olyan magas volt a hófal, hogy én alig látszottam ki mögüle. Ilyen időjárás közepette, januárban jutott el hozzánk, falura a hír, hogy édesapám nagyon messze, keleten, Kijeven és Harkovon is túl, a lengyel tiszték internálótáborában, Sztarobelszkben van. Édesapám nem tudta a mi falusi címünket (bizonyára Poznańba írt nekünk), de küldött egy postai lapot az édesapjának – az én nagyapámnak, aki változatlan címen, Łódź mellett lakott –, s nála érdeklődött irántunk. Azt a sztarobelszki címet is tartalmazó lapot nagyapám aztán elküldte édesanyámnak. Addig csak annyit tudtunk – valakitől, aki apámmal együtt volt a fronton, de a szovjet csapatok bevonulása után elrejtőzött, és titokban visszatért Poznańba –, hogy apám túlélte a háborút: a Bzura menti csata és a szovjet támadás után megpróbált (egyenruhában, az egységével együtt) eljutni a déli határig. A német–bolsevik harapófogó azonban bezárult, és apám fogságba esett. A Sztarobelszkbe írt levelek tavasszal sorra visszajöttek vagy „eltávozott” vagy „címzett ismeretlen” felirattal.

A háború alatt azt lehetett tudni, hogy a szovjet állam a lengyel tiszték elhelyezésére három táborn hozott létre: Kozelszkben (Szmolenszktól délkeletre, légvonalban kétszázötven kilométerre), Osztaskovban (a Szelinger-tó szigetén, a Moszkva–Leningrád vonaltól délre, Moszkvától háromszázhusz kilométerre) és Sztarobelszkben (Harkovtól kétszáz kilométernyire keletre). Körülbelül négyezer-ötszáz, hatezer-ötszáz és háromezer-kilencszáz hadi internáltat, összesen majdnem tizenötezer személyt helyeztek el bennük.

A táborok felügyeletét az NKVD látta el, mindegyiket ugyanakkor, 1940. április eleje és május közepe között számolták fel. Ez után az időpont után a foglyoknak nyomuk veszett. Közülük csak nem egészen négyszázötven személy menekült meg, akiket az odaszállítás előtt (egy esetben szállítás közben) elszakítottak nyomorult társaiktól. Azokról, akiknek nyomuk veszett, csak annyi volt tudható, hogy Kozelszkból a Szmolenszk melletti Gnyezdovo vasútállomásra vitték, itt a vagonokból rabomobilokba szállították át, és ezekben vitték tovább őket. A sztrobelszki foglyokat illetően csupán közvetett nyomok utalnak arra, hogy Harkov irányába vitték őket. Ismeretlen volt az osztaskovi tábor foglyainak útvonala.

1941-ben, miután a németek megtámadták a Szovjetuniót, és a szovjet birodalom a nyugati szövetségesek oldalára állt, az emigrációs lengyel kormány a szovjet szervekkel megállapodást írt alá, hogy a Szovjetunióban az ott fogolyként tartott vagy egyáltalán az országban tartózkodó lengyelekből lengyel hadsereget hoznak létre. A sok ezer eltűnt lengyel tiszt keresgelése, valamint az ügyben kezdeményezett, a legfelső szovjet szerveknek és vezetőknek fölteszt kérdések, a lengyel kormány ismételt intervenciói mind eredménytelenek maradtak. Csak a német rádió nyújtott két évvel később váratlan választ, amikor 1943. április 13-án világgá röptette a közleményt, amely szerint a hitleri csapatok által 1941-ben elfoglalt Szmolenszk környékén lengyel tisztek tömegsírjaira bukkantak. A sírok Gnyezdovo vasútállomás közelében, a katyñi erdőben lelhetők fel. A közlemény szerint a tömegmészárlást a bolsevikok követték el. Két nappal később a Szovjetunió válaszul közzétette saját – a németekével ellentétes – közleményét, amely viszont a hitleristákat nevezte a gyilkosság elkövetőinek. Ebben a helyzetben a lengyel kormány kérte a Nemzetközi Vöröskereszt bizottságának összehívását. A Szovjetunió ehhez nem adta beleegyezését, egyúttal megszakította a lengyelekkel a diplomáciai kapcsolatokat.

A sírok feltárására és a holttestek vizsgálatára végül is – 1943 áprilisa-júniusa során – német felügyelettel került sor, ám három, egymástól független bizottság részvételével. Ezek egyike a Nemzetközi Orvosi Bizottság volt, amelyben számos európai ország tudósai vettek részt, köztük Orsós Ferenc professzor, a törvényszéki és kriminalisztikai kórbonctan magyar specialistája. A vizsgálatokban közreműködött a lengyel Vöröskereszt bizottsága is, amelynek tagjai között – illegálisan – ott voltak a földalatti Honi Hadsereg (a németek ellen harcoló partizánhadsereg) képviselői.

A vizsgálatok központi problémája a legyilkoltak halálának időpontja volt. Miután a német csapatok 1941 júliusában hatoltak Szmolenszk körzetébe, a halál korábbi időpontja a szovjeteket, későbbi időpontja a németeket vádolná. A három bizottság, egymástól függetlenül, különböző eredetű dokumentumok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mészárlást 1940 tavaszán az NKVD követte el.

A németek visszaverése után a szovjet hatóságok azonnal, még 1943 szeptemberében, létrehozták saját különleges bizottságukat, amelyet vezetőjéről Burgyenko Bizottságnak neveznek. Ez a bizottság a katyñi tömegmészárlás bűnét a németekre hárította, ám anélkül, hogy bármilyen dokumentumot bemutatott volna.

A nürnbergi per során (1945–46), amelyet a Harmadik Birodalom vezetői ellen a II. világháborúban elkövetett népiirtás miatt folytattak le, a Szovjetunió a vádiratba belevette a kátyúnyi ügyet is: „tizenegyezer lengyel tiszt legyilkolását”. A szovjet fél ezt a büntetést ugyan nem tudta dokumentálni, viszont Nürnbergben a szövetségesek nem is kutattak a valódi tettes után.

Amikor 1943-ban a németek közölni kezdték a kátyúnyi listát az ott exhumált és beazonosított lengyel tisztok nevével, édesanyám naponta végigböngészte az újságokat, hogy megtudja, nem osztozott-e édesapám is azoknak a tisztoknak a sorsában. Óriási rettegéssel olvasta a listákat, ám egyúttal abban a hitben is, hogy apám nevével nem találkozik. És az nem is szerepelt egyetlen újságdoldalon sem.

A háború végeztével anyám megkettőzött erővel írta a leveleket a moszkvai és a londoni Vörös keresztnek, a törökországi Zöld Félholdhoz. Ma is őrzöm ezeket a leveleket. A Szovjetunióból azt a választ kapta, hogy ilyen nevű embert nem ismernek, Londonból pedig arról értesítették, hogy a korábban a sztrobelszki táborban fogva tartott apám neve az eltűntek listáján szerepel.

Ennyit tudtunk, semmi többet, de abban a hitben ringattuk magunkat, hogy a visszatérés csodája egyszer bekövetkezik. Sosem felejttem el, hogy édesanyám a háború alatt végig, esténként, az ima elmondása után, két „jó éjszakát” keresztet rajzolt ujjával a homlokomra: egyet a saját, egyet pedig „apuka” nevében. Ezek a keresztetek – még sok-sok éven át, amikor már újra Poznańban laktunk – egyfajta szimbólumunkká váltak, azt jelentették, hogy apám még él, és egyszer visszatér.

1953-ban, Sztálin halála és az NKVD főnökének, Berijának a kivégzése után a Szovjetunióban – a desztalinizáció keretében – fokozatosan szabadon engedték a légerek foglyait, köztük a lengyeleket is. A szovjet Legfelső Tanács 1955-ös dekrétuma alapján, amely kimondja, hogy Lengyelországnak át kell adni a szovjet állam területén tartózkodó „minden lengyel állampolgárt”, a Lengyel Népköztársaság vezetőivel egyetértésben eléggé esetleges repatriálási folyamat vette kezdetét – ez érintette a Kazahsztánba és Szibériába száműzött lengyeleket is. Az 1939–41-ben a Szovjetunió távoli vidékeire hurcolt lengyelek mintegy másfél milliós tömegéből ekkor azonban csak alig néhány ezren térhettek vissza Lengyelországba.

Nem tudtuk, milyen csekély a táborokból szabadultak száma, de maga a tény, hogy vannak, akik visszatértek, növelte bennünk a reményt, hogy apám is megjön egyszer. Pedig milyen véletlenszerűek voltak néha ezek a visszatérések! Édesanyám egyszer találkozott valakivel, aki akkoriban jött haza a száműzetésből. Az illető a hazatérés lehetőségéről egészen véletlenül szerzett tudomást: a *Pravda* nevű újság letépett, a tábori latrinán felhasználni szándékozott darabkáján olvasta a hírt. Csak miután kezében tartotta, s bizonyítékként felmutatta a „megmentett” újságfecnit, kapott engedélyt a helyi elöljáróságtól a hazatérésre.

Jószerevel egészen 1990-ig nem volt Lengyelországban semmiféle újabb információ a kátyúnyi ügygel kapcsolatban. A kegyetlen, tömeges gyilkosságot a szovjet állam évtizedeken át titokban tartotta. Tabu témának számított egész Kelet- és Közép-Európában, a kommunista szovjet birodalomtól politikai és katonai értelemben függő minden országban. Aki firtatta a tényeket és a Szovjetunió bűnösségét, arra súlyos börtönbüntetés, légerekbe hurcolás, sőt halál, gyakran

akár orgyilkos támadás leselkedett. Ezért hagyta el Magyarországot 1944-ben, még mielőtt a front megérkezett volna, Orsós Ferenc professzor, tudta ugyanis, hogy keresni fogja őt az NKVD, a nemzetközi orvosbizottság egy másik tagját, a bolgár Marko Antonov Markov professzort pedig, aki nem hagyta el Bulgáriát, 1946-ban arra kényszerítették, hogy nyilvánosan vonja vissza 1943-ban Katyńban végzett kutatásainak eredményeit, és jelentse ki, hogy a tömeges gyilkosságot nem a szovjetek, hanem a németek hajtották végre.

Az ötvenes évek közepén átélt pillanatnyi eufória után apám visszatérésébe vetett családi hitünk az idő múlásával egyre csökkent. Már 1956 decemberében, nyilvános költői fellépésem első évében, Sztarobelszkről írt versemben, amelynek – látszólag reményekkel telve – még a *Ha visszajöttök* címet adtam, a befejezésben ennek épp az ellenkezőjét fogalmaztam meg (évekkel később pedig a következő mottóval egészítettem ki: *akinek sem sírköve sem sírja nincsen*). Ezt a verset Lengyelországban sem kötetben, sem a sajtóban nem közölhettem egészen 1988-ig. Csak szerzői esteken olvastam fel. Amikor aztán Csoóri Sándor magyarrá fordította, a magyar cenzúra is kivette az 1976-ban a budapesti Európa Kiadónál megjelent *Konrad Sutarski versei* című válogatásból. Következzék két részlet a versből a befejező sorokkal együtt:

*a megszállás egyik éjszakáján hatévesen
veszítettem el arcodat
azon az éjjelen talán holdas árnyékod sorvadozott
Sztarobjelszk szögesdrótja mögött
s legalább gondolatban szerettél volna
visszaszökni hozzánk
belezuhanni anyám tenyerébe
átkarolni engem nagy kezeddel
de csak az ötágú csillagos katonaoőrök lépteit
hallottad magad körül
a sóvárgó arcnak még átfényleni is nehéz
a drótokon
.....
visszajöttök
milyennek látlak majd apám
ha még vissza tudsz jönni*

A Nyugat ismerte „Katyń” részleteit, sokkal jobban, mint mi a megszállt Lengyelországban. A katyíni erdőben a kijelölt bizottságok által 1943-ban végzett exhumálások dokumentációja – amely egyébként egyértelműen a szovjeteket, nem pedig a németeket vádolta – rendelkezésére állt Winston Churchill angol miniszterelnöknek csakúgy, mint Franklin D. Rooseveltnél amerikai elnöknek. E két ország vezetői azonban a háború egész időtartama alatt igyekeztek eltussolni a „katyíni ügyet”, nehogy megsértsék Sztálint, aki, mint tudjuk, 1941-től a Nyugat szövetségese volt a hitleri Németország ellen vívott küzdelmekben. Hiába tiltakozott a londoni székhelyű lengyel emigrációs kormány az igazság elhallgatása miatt. Majd csak a háború után, a Kelet és a Nyugat közötti feszültség növeke-

désével kialakult hidegháborús időszakban – az ötvenes évek elejétől – kezdett fokozatosan változni Anglia és az Egyesült Államok álláspontja. Ezt példázza az a tény is, hogy 1951-ben az Egyesült Államok képviselőháza végre létrehozott egy különleges bizottságot „a katyíni erdőben végrehajtott tömegmészárlás tényeinek, bizonyítékainak és körülményeinek feltárására”. A következő évben lefolytatott kihallgatások alatt a bizottság elé hívták, mint az egyik legfontosabb tanút, Orsós Ferenc professzort is, aki a háború vége óta Németország amerikaiak által megszállt övezetében élt. A bizottság arra a következtetésre jutott, hogy a tömeggyilkosságért a Szovjetuniót terheli a felelősség.

Katyínról, az ilyen és hasonló erőfeszítésektől függetlenül, továbbra is csak annyit lehetett tudni, amennyi információt részben a háború alatt, 1943-ban, részben pedig a hitlerista gyilkosok 1946-os nürnbergi perében sikerült összegyűjteni, ahol a szovjet ügyész még egyszer megvádolta a németeket Katyín ügyében, a németek viszont új ellenérvek felsorakoztatásával cáfolták a vádat.

Majd csak 1990. április 13-án adta közhírré rádión keresztül a TASZSZ az SZKP KB áttörést jelentő hivatalos közleményét, amely megállapította, hogy a katyíni bűntényt a Szovjetunió követte el. Ugyanekkor Mihail Gorbacsov első titkár átadta Jaruzelskinek, a Lengyel Köztársaság elnökének azon személyek listáját, akiket a névről már ismert kozelszki, osztaskovi és sztrobelszki internálótáborban tartottak fogva. A szovjet befolyás alól 1989-ben felszabadult lengyel állam e lépéstől függetlenül további tények közlését követelte – a lengyel nép nevében. Bár az igazságot sejteni lehetett már az eladdig ismert tények alapján, mégis szükség volt a teljes és végleges igazságra. Az osztaskovi és sztrobelszki foglyok esetében is. Szükség volt erre már csak azért is, hogy tudjuk, hol fekszenek a halottak, és végre megszentelt földben, végső nyugalmat biztosítsunk nekik.

Ezek az óhajok és követelések már a nyolcvanas évek elejétől léteztek, és egyre erősödtek, részben az 1980-ban alakult, sok millió tagot számláló Szolidaritás-mozgalom keretén belül, másrészt egy sor speciális szervezet is kiállt mellettük, olyanok, mint a létezése első tíz évében illegálisan működő Katyín Intézet vagy a Katyíni Családok Országos Szövetsége. Én a lengyel népnek ezeket a természetes elvárásait egy második, 1986-ban írt sztrobelszki versemben fogalmaztam meg, amelynek ugyan nincs címe, a mottója viszont a következő: „Apám emlékére”. A verset már édesanyám 1980-ban bekövetkezett halála után írtam. Anyám sosem törődött bele apám halálába. Nem ment újra férjhez. Várt, pedig még későbbi éveiben is mutató, szép asszony volt, találhatott volna magának társat. Halála után rádöbentem, hogy apám emlékét már csak én őrizhetem.

*Emlékművet emeltem egykor a hiábavaló reménynek.
Háborús füstökből s várakozás éveiből
– egy verset a fogságodról a fogságokról
De feledésre ítélték azt is mint titeket
Én most mégis makacsul visszatérek ahhoz a vershez
Mint hullám a parthoz fészkére madár amelyet nem tud
S nem is akar elhagyni soha
vissza mint eszelős dal*

*mert maholnap vége ennek a félévszázadnak
s én továbbra sem tudom hol rejtőzik sírotok*

.....

*Talán egy gondos történész lép majd a színre...
– mért is ne lépne – hogy Kelet sötét stációit
– Sztarobjelszket Osztaskovót és Kozielszket –
Odáírja a szenvedés és a borzalom ismerős tájai mellé*

.....

*De én már most akarom tudni
Hova kell majd elutaznom
gyertyát gyújtani
halottak napján*

Ez és a korábban idézett vers is csak 1988-ban láthatott napvilágot, megjegyzem, hogy ez volt a két első, katyíni témájú irodalmi alkotás, amely Lengyelországban nyilvánosan, az országos sajtóban megjelent. (Magyarra ezt a verset is Csoóri Sándor fordította).

Az igazságot nemcsak a lengyelek kutatták. A szovjet birodalom lakosai is igyekeztek hozzáférni: történészek (például Natalia Lebegyeva) vagy igen nagymértékben a nyolcvanas évek második felében alakult társadalmi mozgalom, a Memorial, amely céljával tűzte a sztálini rendszer büntetteinek fölfedését és dokumentálását. A lengyel ügy szempontjából különösen nagy jelentőségű volt az, hogy 1988-ban létrejött a Memorial lengyel szekciója, hiszen ez járult hozzá a sztarobelszki és osztaskovi foglyok sorsának gyorsabb felderítéséhez. Az új hírek elsősorban 1990 májusában-júniusában jutottak el Lengyelországba, és egyebek között addig néma tanúk szájából, valamint a KGB (az NKVD jogutódja) körzeti bizottságaitól származtak. Segítségükkel lehetett az ötven évvel korábbi eseményeket rekonstruálni.

A sztarobelszki foglyokat vasúton elszállították Harkovba, és ott lőtték agyon őket az NKVD körzeti székházának pincéjében. A holttesteket az NKVD Harkov melletti, erdő borította üdülőterületein, Pjatyihatki falu közelében temették tömegsírokba.

„Én, Ivan Ivanovics Dvornyicsenko... sofőrként dolgoztam... Garázsunk a Puskin utca 41. alatt volt. Szemben az NKVD garázsa. Gyakran beszélgettem az ott dolgozó sofőrökkel. Különösen az egyikkel, akit Olekszijnek hívtak. Harmáncéves volt és már teljesen ősz. Közvetlenül a háború előtt (1941-ben) Olekszij mesélte nekem, hogy a pjatyihatki erdőbe szállította az agyonlőtték testét. Az embereket az NKVD Csernisevovszkij utcai épületében ölték meg, Olekszij oda vezette be a teherautót. A hullákat halomba rakták és ponyvával leterítették. Az agyonlőtték között sok volt a lengyel katona.

...A különböző tulajdonságú talajrétegek – homok, tőzeg, feketeföld – összeforgatása következtében az évek múlásával, a víz és a hőmérséklet-változások hatására, a rétegek elmozdulnak, a föld felszínre hozza azt, amit egykor a mélyébe akartak rejtetni. A céltudatos és szkrupulózus NKVD annak idején elhanyagolta a talajvizsgálatot, és a föld most

nyilvánosságra hozza a gyilkosság bizonyítékait. Az emberek igen gyakran találtak itt a felszínen emberi csontokat, koponyákat, egyenruhák darabjait. És a gyerekek állítólag máig találnak gombot, sasos jelvényt, rangjelzéseket...”

Hasonló sors várt a harmadik táborra is.

„A lengyeleket Osztaskovból 1940 tavaszán elszállították Kalinyinba (időközben ez a város visszakapta saját történelmi nevét, s újra Tver lett), és az akkori NKVD-székházban lőtték agyon őket. (Jelenleg ebben az épületben Zeneművészeti Akadémia működik.) A holttesteket Mednoje faluba szállították, és egy tágas gödörbe szórták. Később ennek a tömegsírnak a tetején építettek egy falusi házat, amelyben az új üdülőtelep őre lakott.”

Azután, hogy a Szovjetunió beismerte a bűntényt, a Lengyel Köztársaság Legfőbb Ügyészsége azzal a követeléssel lépett fel, hogy egyrészt tegyék hozzáférhetővé a többi szovjet dokumentumot, másrészt engedélyezzék az exhumálási munkálatokat az érintett területeken. Így aztán a Harkov melletti Pjatyihatkiban és a Tver melletti Mednojében a következő évben, 1991-ben megkezdték az exhumálást, 1994–1996-ban pedig az elkövetett bűntény mindhárom helyszínén elvégezték az alapvető feltárásokat és exhumálási munkálatokat. Arra azonban, hogy kiadják Lengyelországnak a legfontosabb katyáni dokumentumokat, a Szovjetunió utolsó vezetője, Mihail Gorbacsov nem szánta el magát. Majd csak 1992-ben tette meg ezt utódja, Oroszország első elnöke, Borisz Jelcin, aki október 14-én különmegbízottján keresztül adta át a dokumentumokat Lech Wałęsa lengyel elnöknek. A Szovjetunió legszigorúbban őrzött levéltári gyűjteményének „1. számú” dossziéja volt ez, amelyhez kizárólag az SZKP mindenkori főtítkárnak volt hozzáférése. A dosszié tartalmazta a jelen dolgozat elején már említett, Lavrentyij Berija által előkészített, a lengyel hadifoglyok kivégzéséről hozott 1940. március 5-i SZK(b)P KB határozatot, amelynek aláírói – még egyszer közlöm – Sztálin, Vorosilov, Molotov, Mikojan voltak („Kalinyin helyett” és „Kaganovics helyett” megjegyzéssel kiegészítve).

„Azzal kapcsolatban, hogy mindannyian a szovjet hatalom megrögzött és kibékíthetetlen ellenségei, az NKVD szükségesnek tartja:

I. Meg kell bízni az NKVD-t

1. hogy a hadifoglyotáborokban lévő 14 700 személy, volt lengyel tisztek, hivatalnokok, földesurak, rendőrök, az elhárítás emberei, csendőrök, telepések és fegyőrök ügyét, valamint az Ukrajna és Belorusszia nyugati kerületeiben letartóztatott és ottani börtönökben lévő 11 000 személy, különféle kémszervezetek és diverziós ellenforradalmi szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és szökevények ügyét különleges eljárás során megvizsgálja, és velük szemben a legmagasabb büntetést, a főbelövést alkalmazza.

- II. Az ügyeket a letartóztatottak értesítése és a vádak ismertetése nélkül kell lefolytatni...”

Az utóbbi évekből származó – és a már említett Kisielewski-kötetben közölt – adatok szerint Katyńban, Harkovban és Kalinyinban összesen 14 463, a kozelszki, sztrobelszki és osztaskovi táborban fogva tartott tisztet öltek meg. Megmenekült 395, más táborokba átszállított fogoly.

Dmitrij Tokarjev, a kalinyini NKVD főnöke, aki 1991-ben tett vallomást az ügyészségen, a következőképpen emlékezett Vaszilij Mihajlovics Blohin egykori állambiztonsági őrnagyra (a katonaságnál ez a dandártábornoknak felel meg), a szakmáját 1924 óta gyakorló kalinyini hóhérra: „*Elmentünk. Ez már az első nap volt. És akkor megláttam azt az egész szörnyűséget ... Blohin felvette speciális öltözkét: barna bőr pilótasapkát, hosszú barna bőrkötényt, könyöke fölé érő barna bőrkesztyűt, sofőrcsizmát. Nagyon megdöbbenem. Egy hóhért láttam magam előtt!*” Némely történészek úgy tartják, hogy akár 50 ezer embert is kivégezhetett. Az utolsó elítéltet 1953-ban, három nappal Sztálin halálának hivatalos dátuma előtt ölte meg.

A március 5-i dokumentum borzalmas, új irányítóként utalt arra, hogy az Ukrajna és Belorusszia nyugati részében fogva tartott lengyel foglyok ezreit alighanem ugyanúgy tarkólövessel végezték ki, mint ahogyan azt Katyńban tették. (Ezért beszélünk, akár csupán szimbolikusan, „*ukrán katyńi listáról*”). Az ügyben a kilencvenes és azt követő években végzett nyomozás kimutatta, hogy ugyanabban az időben, amikor az NKVD a három fő tábor foglyait gyilkolta, vagyis 1940 áprilisában és májusában, hasonló módon végeztek ki legkevesebb 7305 katonai és civil személyt az ún. Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia területén lévő táborokból és börtönökből. Ukrajna esetében a lengyeleket Kijevbe, Harkovba és Herszonba szállították „*likvidálásra*”. A Kijevben legyilkolt emberek tetemeit a közeli Bikovnyában földelték el. Az ukrán állam által 2001–2004-ben végzett kutatások kimutatták, hogy Bikovnya a kommunizmus áldozatainak legnagyobb ukrán temetője, ahol akár több tízezer meggyilkoltat is rejthet a föld. A 2006–2007-ben végzett közös lengyel–ukrán nyomozás és az ezt kiegészítő exhumálás adatai azt mutatják, hogy a helységben – az eddigi megállapítások szerint – további 3435 lengyel áldozat, többek között tisztok, rendőrök, hivatalnokok tetemei találhatóak. Ukrajnával ellentétben, a mai napig nem lehet biztosan tudni, hogy hol gyilkolták meg és temették el a belorusz börtönök lengyel foglyait. A Minszk melletti Kuropatit tartják a legvalószínűbb temetkezési helyszínnek, ám eleddig a lengyel áldozatok listáját nem tették hozzáférhetővé Lengyelország számára sem a belorusz hatóságok, sem pedig a moszkvai hatóságok, jóllehet Moszkvában volt az NKVD központja.

Összegezve a kutatások eredményeit, megállapíthatjuk, hogy az exhumált és azonosított, az 1940. március 5-i parancs értelmében tarkólövessel kivégzett lengyel áldozatok száma – pillanatnyi állás szerint – 21 768 főt tesz ki. Nem tudni, hogy ez a szám nem fog-e növekedni, annál is inkább, mivel az említett dokumentum 4000-rel nagyobb számot tartalmaz, a hivatalos lengyel kutatócsoportok pedig még nem jutottak el mindenhova (így pl. Herszonba), és nem is engedték őket oda minden helyszínre. A belorusz hatóságok például teljesen megtagadták az együttműködést, Ukrajna pedig Bikovnyát saját nemzeti temetőjének tartja, s az utóbbi időkben ott nehézségekbe ütközött a lengyel főtábor csoportok helyszíni munkája.

Az eddigi, Gorbacsov és Jelcin idejében elkezdett lengyel–orosz, majd a lengyel–ukrán együttműködés igen jelentős eredménye volt, hogy sikerült létrehozni három lengyel katonai temetőt a korábbi, Harkov melletti, mednojei és katyńi temetkezések területén. Az előkészítő munkálatok 1994-ben kezdődtek, a Jerzy

Buzek lengyel miniszterelnök által történt megnyitásra és a nekropoliszok megszentelésére pedig 2000 júniusában, júliusában, illetve szeptemberében került sor.

Az alapvető architektonikus elképzelés mindhárom megszentelt helyszín esetében hasonló módon indul: föld alatti lélekharanggal, *„amely rendes körülmények között toronyból szólítja messze hangzó kongatással a hívőket imához”* vagy ugyanolyan hangosan *„jelzi a vést”* – itt azonban mintegy *„bebörtönözve”,* a föld alá *„temetve”,* tompán hallatszik a hangja.

A nürnbergi per óta a szovjet hatóságok a katyíni erdőben végrehajtott mészárlást emberiség elleni bűntettnek nyilvánították, és véleményüket nem változtatták meg még 1990. április 13-a után sem, amikor is elismerték bűnösségüket. Ez az álláspont Borisz Jelcin elnöksége alatt is változatlan maradt. Jelentősen romlott viszont a helyzet az után, hogy Putyin vette át az elnöki tiszteket. Lezárták a katyíni bűntett ügyében folyó orosz nyomozást, és Oroszország katonai főügyésze két ízben – 2004-ben és 2006-ban – is kijelentette, hogy Katyín nem emberiség elleni bűntett volt. A katyíni családok ezért most a Strasbourgi Nemzetközi Bírósághoz fordulnak.

Az amerikai Allen Paul, a *Katyín* című, kiváló elemző mű szerzője (USA, 1991, lengyel kiadás: Warszawa, 2003) a következőket írja:

„Annak ellenére, hogy a viszonyok javításának útjában óriási akadályok tornyosultak, a Szovjetunió szétesése és Lengyelország nyugati integrációja több mint kétszáz év óta először teremtette meg a lengyelek és az oroszok pozíciójának egyensúlyát. A lengyelek nem ok nélkül (csupán) attól tartanak, hogy ismét újjászületik az orosz imperializmus Putyin elnöksége alatt, aki arra használta fel az ország jelentős energiakészleteit, hogy veszélyeztesse legközelebbi szomszédait, Nyugat-Európát, de még az Egyesült Államokat is.”

*

1989-ben kezdtem – krakkói barátaim segítségével – azzal foglalkozni, hogy Budapestre hozzuk az ősi lengyel királyi városban, Krakóban összeállított, Katyínról szóló fotókiállítás. A megnyitóra Magyarország fővárosában, a Budai Várban található Történeti Múzeumban került sor 1990 áprilisában – még hozzá, a véletlenek egybeesése folytán –, alig három nappal azt követően, hogy a szovjet rádió közzétette a TASZSZ jelentését, miszerint a Szovjetunió a felelős a katyíni bűntényért. A kiállítást később még Szombathelyen és Pécsen is bemutattuk. 1994-ben viszont a Duna TV megbízásából dokumentumfilmet készítettem Katyínról. A stábbal Lengyelországban, Oroszországban és Ukrajnában forgattunk. Voltunk többek között a Harkov és Pjatyihatki falu között fekvő erdőben, ott lépdeltünk, ahol névtelen tömegsírok, ezer és ezer ember maradványai rejtőznek a buja fű alatt, ahol az én apám is nyugszik. Egy pjatyihatki ukrán ember volt a vezetőnk, aki fiatal suhancként belopózott – más fiatalokkal együtt – az erdőbe, hogy lengyel katonagombokat gyűjtsenek, meg szétporladt tisztisapok sasos jelvényeit, amelyeket a föld kidobott magából a felszínre. Egyszer csak megkérdeztem tőle, nem taposunk-e véletlenül azokon a sírokon, azokon a hullákon, mert itt, Harkov környékén nincsenek a talajban olyan egyenetlenségek, bemélyedések, mint a katyíni kiserdőben.

– Igen, azokon taposunk.

– És nem találja ezt megrázónak, borzalmasnak?

– Nem én, ugyan miért tartanám annak? – válaszolta röviden és őszintén.

Ami az én életemnek meghatározó része volt, neki alighanem csupán pillanatnyi szórakozást jelentett.

A világnak hány temetőjén járunk így egyébként anélkül, hogy tisztában volnánk vele?! És hány, de hány, talán évszázadokkal vagy évezredekkel korábbi tragédiát rejtettek ilyen névtelenül a föld alá?! És nemcsak a szovjet–orosz birodalom területén, az úgynevezett „*embertelen földön*”, hanem nálunk, Lengyelországban, és nálunk, Magyarországon is, ahova annyiféle nép fiai érkeztek, hogy benépesítsék a szép, termékeny Kárpát-medencét, és akiket aztán itt temettek el.

Budapest, 2009. február–március

Fordította: Szenyán Erzsébet